

«ԱՄԱՆՈՐ» ԵՒ «ՎԱՆԱՏՈՒՐ» ԲԱՌԵՐԸ .

ՅԱԻԵԼՈՒԱՅ

Ի ՀԱՐՅԱՓՈՐՋՆ ՊՐՈՖ. ԿԱՐԻԵՐԻ ՆՈՐ ԳՐՈՒԱԾՔԻՆ

Մեր հին ազգային դիցաբանական աւանդութեանց մէջ նշանաւոր եղած են, եւ միանգամայն գիտնոց համար բաւական խորհրդանոր «Ամանոր» եւ «Վանատուր» բառերը, զորս մեք յիշեցինք իսկ ուրեք մեր նախորդ բանից մէջ անցողաբար (էջ 64)։ Այդ բառերուն եւ անոնց շրջակայ պարագայից վրայ, որոց հետ կապուած են, խօսելն՝ մեր Հարցափորձէն դուրս պիտի նկատուէր անշուշտ, եթէ Պր. Կարիէր չը հրաւիրէր զմեզ առ այն իւր վերջին տեսութեամբն, ուր այդ երկու բառերուն վերաբերեալ պարագայից մէջ դարձեալ վերադարձական հնարաւ գիտութիւն ուզած է տեսնել ի խորենացի։ Իբր թէ սա այս անգամ ոչ Ագաթթանգեղոսէ միայն, այլ նաեւ յենոքիոսէ (!) զաղափաբ առնելով՝ անգոյ եւ երեսակայեալ «Մեհենական պատմութիւն» մը ստեղծած ըլլայ յանուն Բարդաճանայ (1), եւ թէ միւս կողմանէ նկատելով որ խորենացի միւս խօսքերը չեն կատարեալ կերպիւ համաձայն Ագաթթանգեղեայ, նոր ենթադրութեան մը կուգայ, իբր թէ խորենացի եւ յոյն թարգմանիչն «Անտարակոյս իրենց աչաց առջեւ ունէին բնագիր մը որ քիչ մը տարբեր էր այժմեան բնագրէն» հայերէն Ագաթթանգեղոսի (ՀԱ. 1899 էջ 359)։ — Յետ միանգամ մեր տեսնելուն թէ ի՞նչքան զօրեցին ցարդ այդ վերադարձական կոչեցեալ ցուցմունք եւ զանոնք պաշտպանե-

(1) Այսպէս ըսելով. «Զիարդ եւ իցէ, Բարդաճանայ Մեհենական պատմութեանց կոչումն յառաջ եկած է Ագաթթանգեղեայ [?] այն տեղէն զոր նշանակեցինք» (ՀԱ. 359 բ), ուր այդ Ագաթթանգեղեայ բառը, զոր ունի նոյնպէս նաեւ գաղղիարէն բնագիրն, ընթեռնչի է յուսարեայ՝ իբր վրիպակ գրչի. ակնարկեալ տեղը կը դանեմք ի ՀԱ, էջ 358 բ, ծանօթ. 1 ։

լու համար կառուցեալ կերպ կերպ բռնազբօս ենթադրութիւնք, — որք մեզ Պտղոմեան մուրակային դրութեան շրջանակները եւ մակաշրջանակները կը յիշեցունեն, — աւելորդ էր մեզ այլ եւս թէ՛ զմեր եւ թէ՛ մեր ընթերցողաց միտքը պարտասեցունել այս վերջին նոր ցուցման անտեղութիւնն ալ ապացուցանելու։ Բայց որովհետեւ մեր առանձինն զայն հետազօտելու ժամանակ, մեր ազգային հեթանոսական կրօնից պատմութեան վերաբերեալ կարեւոր պարագայ մը (դո՞նէ ըստ մեր կարծեաց) երեւան հանելու յաջողեցանք, ուր եւ ի մասնաւորի կը լուսաբանուին նաեւ այդ Ամանոր եւ Վանատուր բառերուն բնութիւնը, ի դէպ կը համարիմք, մեր Հարցափորձին մարմնէն դուրս առանձին ճառով մը, իբր Գաւելուած, զայն աստ պարզել, որով եւ ինքնին պատասխանած եւս կ'ըլլամք Պր. Կարիէրի անընդունելի տեսութեան։

Ինչպէս ուղիղ կը խորհրդածէ եւ ինքն Պր. Կարիէր առ տեղեալն, զայդ երկու բառերը ցարդ բոլոր բանասէրք, եթէ օտար եւ եթէ ազգային, առնասարակ իբր յատուկ անուանս առած են, եւ Ամանոր եւ Վանատուր անուամբ, ոմանք մի եւ ոմանք երկու անձնաւորեալ աստուածութիւններ մուծած Հայոց դիցաբանական Պանթէոնին մէջ, Գիւտնոց այս կարծեաց առիթ եւ պատճառ եղողն՝ Ագաթանգեղոսի առաջիկայ բանքն եղած են, ոչ սակաւ մթադնեալ լեզուաւ։ «Եւ զյիշատակս վկայիցն բերելոց (1) «ժամադրեաց (2) [սուրբն Գրիգոր] տօն մեծ հռչակել՝ յառաջագոյն (3) կարծեցեալ սնոտեացն պաշտաման՝ ի ժամանակ (4) զիցն ամանորայ ամենաբեր նորոց պտղոց (5) տօնից՝ հիւրընկալ զիցն վանատրի, զոր յառաջագոյն իսկ ի նմին տեղւոջ պաշտէին յուր «բախութեան (6) նաւասարդ աւուր, զի ժողովեալ ի յիշատակ մեծի «երանելոյն Յովհաննու եւ սուրբ վկային Աստուծոյ Աթանագիւնի, յայ-

(1) Այսինքն՝ ի ստորեւ յիշատակեալ սրբոց, որոց նշխարաց զմի մասն իւր հետ բերած էր Գրիգոր ի Կեսարիոյ։

(2) Այս է՝ օր սահմանեց։

(3) Կը պարզի իմաստը եթէ այդ յառաջագոյն բառին տեղ, որ քիչ վերջը կրկնուած է, փոխանակ կարդամք աստ։

(4) Ընթերցիր ի ժառանգի Տոնից՝ վերջինս հեռացած է միջանկեալ բառերով։

(5) Այսպէս արդի տպագիրք ըստ Պարիզեան գրչագրին. բայց այլ ընթերցուածք ունին. «Ամանորաբեր նոր [նորոց ?] պտղոց», (Տես Հայկազն. Բաագ. ի բառն Ամանորաբեր, որ աւելի ընդունելի կ'երեւի մեզ, ոչ այն պատճառին համար միայն զոր պիտի տեսնեմք յետոյ, այլ զի եւ կը ջնջուի այնու եւ ամանորայ անսովոր հոլովումն, եւ հայերէն բնագիրն աւելի մօտեցած կ'ըլլայ յոյն թարգմանութեան այս ձեւ խօսքին. «Ի ժամանակս նորոց բերոց երախայրեաց պտղոց»)։

(6) Յուրախութեամբ, այսինքն ի Տօնի։ Այս մեր լեզուին անսովոր առումն առաջ եկած կ'երեւի ξιδωρα բառին արմատակցէ մը, որ միան-

«նրմ առուր խմբեսցեն ի նմին յաւանի», (1) (Տպ. Վենետ. 1862, էջ 623) :

Սակայն մեք եւս այժմ զայդ հատուածը ուսումնասիրելով մեղէն, ոչ զաւանդոր բառդ եւ ոչ զվանասուրդ՝ իբր յատուկ անուանա առնելոյ բնաւ ամենեւին ոչ տեղի եւ ոչ իրաւունս կը տեսնեմք : Նախ՝ ոչ աւանդոր բառդ, քանզի Սորենացի, որ զայդ հատուածդ եւ ինքն ընթերցած է առ Ագաթանգեղոսի, համապատասխանող պարագայի մէջ յայտնապէս իբր սովորական բառ կը նկատէ զայն՝ երբ կ'ըսէ . «Տօն աշխարհախումբ կարգեաց (Վաղարշ) ի սկզբան ամի նորոյ ի մուտն նաւասարդի» . (Բ. կզ) : Արդէն ծանօթ իսկ է գիտնոց որ այդ աւանդոր բառն բառական թարգմանութիւն է նոյն իսկ մերձակայ նաւասարդ (= նոր ամ) հին-պարսկական բառին, յորմէ սերած է նաեւ նոր-պարսկականն նկուրդ (= նոր օր), եւ թէ սա պարզ կրօնական հանգիսի մը օրուան անուն է, եւ ոչ թէ գիւցական աստուածութեան : (Տես ի վեր անդր նախընթաց ծանօթութիւնը 4) : Կը գիտեմք եւս որ յոյն թարգմանութիւնըն եւս, ինչպէս ի վեր անդր ի ծանօթ . 5 տեսանք, յի՞ բառը չունի, — թէեւ անոր տեղ ուրիշ թանձր վերպակ մը կը գտնուէ, զոր պիտի տեսնեմք յետոյ, — Համանման գիտողութեամբ կը մերժուի նաեւ վանասուր բառին յատուկ կամ մասնաւոր գից անուն ըլլալն . զի կը տեսնեմք որ Ս. Գրոց թարգմանիչը, որ հմուտք էին մեր հին ազգային գիցաբանական անուանց, զայն իբր պարզ մակդիր դործածած են ըստ իւր բնական իմաստին, յասելն ի Մակարայեցւոց գիրս . «Անուանել զնա յայմհետէ (զտաճարն որ ի Գարիզին) յանուն... հերասէր որմզդական գիցն վանատրի», (Բ. գ. 2), որ ինչպէս յայտնի է, յոյն Եօթանասնից բնագրին Ջեւս Գոսթիոսն է (Jupiter hospitalier), յոր կ'ակնարկէ հիւրասէր կոչելով, եւ յետոյ աւելագորութեամբ մը նաեւ վանասուր, իբր ներգաշնակութեան զարդ, ըստ ճոխաբան ոճոյ Մակարայեցւոց գրոցդ, եւ կամ թերեւ՝ իբր ընդելագոյն բառ իւրոյ ժամանակին Հայ լսելեաց, լաւ ըմբռնել տալու տեղոյն գիցաբանական իմաստը, եթէ վանասուր բառդ իրօք մասնաւոր գից յասուկ անուն լինէր, չէր կարող Հայ թարգմանիչն զայն Արամազդայ անուան մերձ դնել, յորմէ անշուշտ շփոթութիւն պիտի ծագէր ընթերցողաց մտաց մէջ՝ երկու գից անուններ միանգամայն տեսնելով առջին, Բայց թէ ուղեհայոց ոք համարիլ թէ վանասուր յի՞ ըսելով՝ զԱրամազդ կ'իմանային Հայք, (ինչպէս

գամայն ուրախանալ եւ տեսնել կը նշանակէ, ինչպիսի ունէր անշուշտ այն նախնադոյն յոյն բնագիրն Ագաթանգեղոսի, յորմէ թարգմանուած կը համարիմք մեք զհայերէնն, եւ այժմ կորուած, Զնոյն կը տեսնեմք եւ այլուր . «Յորժամ զյիշատակ սրբոցդ խմբեցէք ձերով ուրախութեամբդ» (էջ 617) : Կը գտնուի նաեւ ի Բուզանդ . «Զսորա զօր տօնին զյիշատակ քաջութեանն ցնծան» . (Բ. գ) :

(1) Յոյնն կը յաւելու «ի Բագուանն» :

կը մեկնէ Հայկազեան Բաղդիրքն ի բառն Անանորաքն), այս մեկնութեան բնաւ ոտնկոխ մը չեմք գտներ ոչ առ Ագաթանգեղոսի եւ ոչ առ Խորենացոյ, Լոկ ածականաւ մը մասնաւոր դիք մը անուանելն անսովոր է, մասնաւոր որ վանաստուր կամ հիւրընկալ մակդիրն միայն Դիոսի չպատկանիր ի յունական գիցարանութեան, յորմէ ուսած ըլլալու էին զայդ Հայք: Առ մերայինսն վանաստուր բառին ծագումն ոչ էր յունական, այլ յատուկ հայկական, ինչպէս պիտի տեսնեմք ի ստորեւ: — Իսկ վերջին, բայց ոչ եւ չնչին՝ ապացոյց թէ ոչ անանորդ եւ վանաստուր՝ ոչ Արամազդ կը նշանակէր եւ ոչ այլ որ եւ է դիք, այն է որ ի Բագաւան բնաւ ոչ գիցական արձան կայր եւ ոչ մեհեան (թէ եւ Հիմ հաւաստի բազմամուտ Հեղինակն ըլլալ կ'ենթադրէ, էջ 302). քանզի Ագաթանգեղոս, որ հեթանոս Հոյաստանի նշանաւոր մեհեանից եւ կոոց կործանման պատմութիւնը մի առ մի յիշատակելէ չէ դանդաղած, ոչ մի յիշատակութիւն եւ ոչ որ եւ է ակնարկութիւն կ'ընէ թէ անդ ի Բագաւան մեհեան մը կամ դից արձան մը կործանուած ըլլայ:

Սակայն զայս դիտողութիւնն ընելով հանդերձ՝ աներկբայելի է նաեւ մեզ որ Բագաւան տեղի էր կրօնական պաշտաման. թէ ինչպիսի՞ էին այդ պաշտամունք, որ ոչ պատկեր ունէր կոոց, եւ ոչ դից ուրուք մեհեան, անշուշտ պիտի հարցուի մեզ, — Խորենացի, որ մեր ազգային հնախօսութեան գլխաւոր գանձարանն է, զանց չըներ լուսաբանելու մեզ զայն կէտը, եթէ միայն ուշի ուշով միտ գնեմք մի առ մի՝ ինչ որ ինքն ըսած է այդ տեղւոյն վրայ: Նորա առաջին կարեւոր տեղեկութիւնն որ կուտայ Բագաւանայ վրայ՝ այն է որ երբ եղբարքն սպանին զՄաթան, Արտաշիսի Բի որդիք, «Տարեալ թաղեցին զնա, կ'ըսէ պատմիչդ, ի Բագնացն աւանի՝ իբրեւ գորմապետ» (Բ. ծե): Նշանակելի են վերջին բառերն. Մաթան արդարեւ քրմապետ էր, բայց իւր պաշտօնատեղին ոչ էր Բագաւան, այլ Անի ամրոց. «Եւ զՄաթան կարգէ քրմապետ յԱնի գիցն Արամազդայ» (Բ. ծգ): առ ի՞նչ ուրեմն ի Բագաւան կը տարուի թաղուելու «Իբրեւ գորմապետ» ըսելն, զոր եւ մասնաւոր կերպիւ կարծես կը շեշտէ պատմիչն, ոչ այլ ինչ կը թուի մեզ նշանակել, բայց զի տեղիդ գերեզմանավայր էր այդ կարգի կրօնական բարձր պաշտօնէից, — այնպէս, ինչպէս ժամանակաւ յետոյ առ քրիստոնէութեամբ՝ նաեւ Գրիգորեան հայրապետական տոհմին գերեզմանավայր եղաւ Թորդան գիւղն, եւ կամ նոյնպէս եթէ՝ թագաւորական զարմ, եւ եթէ՝ այլ նշանաւոր նախարարութիւնք իւրաքանչիւր իրենց սեփական գերեզմանատեղիներն ունէին, (Տես Ինճիքեան Հնախօսութիւն):

Խորենացոյ երկրորդ կարեւոր տեղեկութիւնն այն է, — եւ այս անգամ յայտնի յանուն Բարդաճանայ, — թէ Տիգրան վերջին երբ թագաւորեց, անմասն իւր եղբարց վրիժառու ատելութեան, «Պատուէ զգերեզման եղբօրն Մաթանայ քրմապետի բազին ի վերայ շինեալ, զի ի

զոհիցն ամենայն անցաւորք վաշխեցեն եւ ընդունիրն հիւրք երեկօթիւք» (Բ . կդ) : Այդու բանիւք Հայոց հետնոս ժամանակին նշանաւոր կրօնականմէկ սովորութիւնն կ'ուսանիրք . այն թէ՛ զշիրիմ քրմապետացն կը պատուէին բազին մնայուն ի վերայ կանգնելով , եւ զոհս եւ նուէրս մատուցանելով բարեպաշտ այցելուաց . — սովորութիւն որ զՀռոմայեցւոց Ara sepulchriին կը յիշեցունէ : Թէ Տիգրան նորաձեւութիւն մը չէր որ մատոյց յազգին զայդ ընելովն , կը վկայէ իմն մեզ Խորենացւոյ տուած ստուգաբանութիւնն Բագաւան անուան : Այս անունն , ինչպէս ծանօթ է մեր բանասիրաց , Ագաթանգեղոս ի բազ արմատոյ կը ստուգաբանէ . «Ի քաղաքագնաւոյն Բագաւան , որ անուանեալ կոչի ի պարթեւական լեզուէն՝ Դիցաւան» (Տպ . 1892, էջ 612) . որ նաեւ մեզ համար ճիշդ է . զի գիտեմք որ բազս արիական լեզուաց բառն կը նշանակէ «աստուած , դիք» , յորմէ արմատոյ են նաեւ Բագաւան , Բագալաթիւն անուանք (1) : Իսկ Խորենացի , այսմ տեղիակ իսկ լինելով ի նմին աղբերէ , ինքն զԲագաւանդ «Բագնաց աւան» կը ստուգաբանէ , ըսել է ի բազին արմատոյ , որ բոլորովին տարբեր իմաստ կը ներկայացնէ , եւ այն ի յոգնակի ձեւն «բազինք , բազնաց» . ասիկայ հետեւցունել կուտայ մեզ որ ի Բագաւանի ուրեմն բաց ի Մաթանայ բազնէն՝ կային եւ այլ բազինք , որ ոչ ինչ ալ կրնային ըլլալ , բայց ուրիշ այլ քրմապետաց շիրմաց վրայ կանգնեալներն : Թէ այս մեկնաբանութիւնն չէր վարկպարազի , այլ հաստատ , կը տեսնեմք որ Երիցս կը կրկնէ զայն պատմիչն , եւ զ«Բագարան»՝ եւս ի նոյն բազին արմատոյ ստուգաբանելով . «Եւ անուանեաց Բագարան , այսինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկազմութիւն բազնացն» (Բ . խ) , — այսպէս կ'ըսէ անտարակոյս յիւր Բարդաճանէն այդ մասին լոյս մը ընդունած ըլլալով , զոր ուրիշ շատ հետաքրքրիկ տեղեկութեանց հետ , զորս այդ մատենն կը պարունակէր , նաեւ զայն լուծէ Խորենացի ըսել ըստ իւր ուիշդ համառօտախօսութեանն :

Բայց թէ արդարեւ սովորութիւն էր այսպիսի պատիւ տալ քրմապետական շիրմանց եւ մեծարել , կը համաձայնի եւ կը մեկնաբանէ իմն մեզ այն նշանաւոր պատմական դէպքն , որ Բիւրատեանն Սմբատ զԵրուսաղ՝ Նրուանդայ արքայի զեղբայրն ձերբակալելով՝ սպաննել կուտայ ծանր քար վիզը կապել տալով եւ գետամոյն ընելով , ինչպէս կ'աւանդէ դարձեալ ինքն Խորենացի . «Նրկան զուլանէ կապեալ ետ ընկենու ի պտոյտ մի գետոյն» Ախուրեան (Բ . խը) , — ոչ այլ պատճառաւ անտա-

(1) Արժանի է գիտել որ յունարէնն զդիցաւանդ՝ չարօթօլս (որ է «գիւղաքաղաք» կամ «քաղաքաւան») կը թարգմանէ , փոխանակ շարօթօլս ըսելու , որ թուի վրիպակ գրչի . սակայն այս վրիպակին նկատմամբ յիշելու եմք աստ Zimmererի խորհրդածածն ուրեք թէ «արդի Յոյնք կապագովկիոյ բոլոր քաղաքները չարօթօլս կ'անուանեն» . (Տես ՀԱ . 1900 էջ 114, ծան . 2) :

բակոյս, բայց զի, որովհետեւ քրմապետ էր Երուսաղ, մի՛ գուցէ նորա գերեզմանն օր մը կրօնական պատիւ ընդունի, նա որ թշնամի եւ դաւաճան եղած էր իւր եղբոր հետ՝ օրինաւոր դահուն եւ իշխանութեան, զոր ոգւով չափ կը պաշտպանէր Սմբատ:

Եթէ պատմութիւնն առանձին կերպիւ Մաթանայ բազնին յիշատակութիւնը պահել մեզ արժանի համարած է, զի նորա բազնին ոչ միայն քան զմիւսներն չքեղագոյն էր, իբր ի Թագաւորական զարմէ քըրմապետ, եւ նորա վերայ կատարուած զոհքն եւ նուէրք ճոխագոյնք քան զայլոցն՝ արքունի գանձէն շնորհուելով, այլ զի Տիգրան՝ նորա շիրմին շուրջը նաեւ ընդարձակ վանք մը կամ իջեւան կառուցանել տուաւ հիւրընկալելու ժողովուրդը, ինչպէս կը յայտնեն խորենացւոյ բանից վերջին բառերը. «Եւ ընդունեցին հիւրք երեկոթիւք»։ Զայս կը հաստատէ նաեւ Ագաթանգեղոսի աւանդած վանաստուր բառը, զոր անտեղի է համարել թէ հիւրընկալ յունական Դիոսի մը եւ կամ ուրիշ անանուն մակդիրէն առնուած ըլլայ:

Ոչ շատ ժամանակ անցնելով, Վաղարշ (ըստ խորենացւոյ դարձեալ տւանդիլոյն), այդ գերեզմանական հանդիսից հետ միացոյց Նոր տարւոյ Նաւասարդեան տօնը, հանդերձ երախայրի բերոց եւ պտղոց ընծայարեւութեամբ, որ եթէ ոչ բոլորովին նոր ինչ էր, բայց կրնար իբրեւ նոր նկատուիլ՝ զայդ ժողովրդական տօնն ի մասնաւորի Բագաւանայ տեղւոյն եւ ի միտասանն Օգոստոս ամսոյ կապելով, հաւանակահաբար այն պատեհութեամբ՝ որ Հայք յաղաքական վերարեւութեանց հարկաւ՝ զոր սկսեր էին ունենալ ընդ Հռոմայեցիս, այն ինչ ընդուներ էին անոնց Յուլիան անշարժ տօմարը՝ փոխանակ իրենց շտրժականին (1):

Արդ վերջապէս խորենական այս այլեւայլ մանր տեղեկութեամբ կ'ամբողջանայ Ագաթանգեղեայ վերոյնշանակեալ հատուածն հանդերձ պատմական պարագայիւք, եւ կը լուսաբանուին նորա ամեն խրթնութիւնք եւ մթութիւնք, եւ նոյն իսկ անանոր, կամ լաւ եւս անանորս քեր եւ վանաստուր բառից առեղծուածն, որ ոչ թէ մասնաւոր ինչ «գիյ» անուանք են, այլ կէս-կրօնական հանդիսի մը ակնարկութիւն:

Արդ ի՞նչ զարմանք, որ այդ հանդիսութիւնք, թէեւ կրօնական, չունենային ոչ գիւց եւ ոչ մեհենից ներկայութիւն, ինչպէս կը տեսնեմք այդ Բագաւանայ վրայ տրուած տեղեկութեանց մէջ, Սակայն դը-

(1) Այս տօմարական կարգադրութիւնն է, յոր հասկանալու եմք խորենացւոյ Արտաշէս Բի աշխարհաչէն գործոց կարդին մէջ ըստն թէ նաեւ «չարաթուց եւ ամսոց եւ տարեաց բոլորումն» կը յօրինէր (Բ. ծթ): Այդ Նաւասարդեան տօնին հանդէսը տեւեցին նաեւ առ քրիստոնէութեամբ, ինչպէս կը վկայէ Բուզանդ (Դ. ժե), եւ թէ այդ աւուր ուրախութեանց մասն կը կաղմէին եւ որսաց զքօսանք, կը յայտնէ մեզ ազգային Արտոշիսեան ծանօթ երգն. «Ո՛ր տար ինձ դժուի ծխանիլ: Անգառաւօտն Նաւասարդի. զվազել եղանց եւ զվարգել եղջերուաց», եւն.:

ժուարութիւնն կը մնայ մեզ լուծուիմն տալ այն պարագային, որ Ազաթանգեղոս «ամանոր» կամ «ամանորաբեր» եւ «վանատուր» բառերուն կից՝ «դիք» մակդիրը կը յօդէ։ Դժբաղդաբար կորուսեալ է մեզ համար այդ մասենին նախկին յոյն սկզբնաղբին, յորմէ թարգմանուած է մեր այժմեան հայերէն բնագիրն, եւ որուն մէջ յետոյ ձեռք մտած, որով կարող ըլլայինք անոր համեմատ մեր խորհրդածութիւնն ընել։ Սակայն եթէ իրօք այդ յոյն բնագիրն է հեղինակ այդ «դիք» բառին, կամ այն է որ նա զայդ գաղափարն առած ըլլալու է ռամկական լեզուէն, որ կը սիրէ զվերացականս կամ զկրօնականս անձնաւորել եւ աստուածայնացու նել (1), — եւ կամ թէ ինքն յոյն կամ յունական ոգւոյն հետեւած, որ զամեն ինչ հելլենական գաղափարաց կը մերձեցունէ, (ինչ որ խորհրդածեցինք ուրեք մեր նախորդ բանից մէջ), որով նաեւ Տիգրանեան հիւրընկալ հաստատութեան մէջ տեսած ըլլայ «Ձեւս հիւրընկալ»ին գաղափարը։ Բայց մեզ աւելի հաւանական կ'երեւի որ հայ թարգմանչին կամ անոր վերջին յերկրող վկայաբանին ճոխաբանութիւնն ըլլայ «վանատուր» աւելագիր մակդրին հետ նաեւ «դիք» բառը ի միասին առնլով Մակարայեցոց պրքէն, եւ զնոյնն աւելցուցած նաեւ անանոր բառին վրայ։ Արդ եթէ այս եւ եթէ այն, երկբայութիւն չկայ որ այդ դիք բառը քրիստոնէական գրչի մը ներմուծումն է, որ չէր կարող կրօնական պաշտամունք մը ենթագրել առ բազմաստուածեան հեթանոսս, առանց դիւցական կերպարանքի մը ներկայութեան (2)։

(1) ՅԱնգղիա ցարդ ժողովրդեան տղայոց լեզուին եւ գաղափարին մէջ ծննդեան տօնը անձնաւորուած է Papa Christmas անուամբ, մինչեւ քանդակել իսկ եւ նկարել զնա իրր ակեղարդ ծերունի մը ձիւնաթաթախ՝ թանձր մուշտակի մէջ փաթաթեալ, եւ holly կոչուած կարմրապտուղ թփոյն տերեւօք պսակեալ։

(2) Պրոֆ. Դելցէր եւս Ազաթանգեղեայ յիշեալ հատուածը քննութեան առնելով, յետ առ վայր մի խորհուրդ մը յղանալու թէ գուցէ նաեւ Հայք նման Հոռմայեցոց վերացական դաղափարները (ինչպէս ի վեր անդր կ'ըսէինք) անձնաւորած եւ աստուածացուցած ըլլան, բանաւորագոյն կը համարի նախ բնագրին «ամանոր» բառին կից «դիք» բառը փոխադրել «սնոտիք» բառին կից, եւ «վանատուր» միայն թողուլ զաստուածութիւնն, կարծելով թէ այդ անուամբ դիք արձան մը կանգնուած ըլլայ ի Բագաւան ի պատիւ Մաթանայ քրմապետի, եւ օրինակ կը բերէ առ այս Եւհեմեքեան սկզբունքը, որով Յոյնք նշանաւոր անձանց չիրմս կանգնած են, ինչպէս Դիոս անուն մէկու մը ի կրեոտէ, եւ Դիոնիսոս անուն ուրիշի մը ի Դեդփիս, եւս. (Բազմ. 1897 էջ 426-7)։ Բայց չեմք կարծեր թէ ճիշտ ըլլայ այս նմանութիւնը՝ զի յայժմով ոչ «վանատուր դիք» կոչուելու էր, այլ Մաթան դիւք։ Քան զՄաթան շատ աւելի նշանաւոր անձինք եղած են յաղգին, բայց այդպիսի պատիւ ընծայելու ուրիշ օրինակ չեմք տեսներ որով այդպիսի ենթադրութիւն մը հաստատութի Մաթանայ վրայ։ Հայկական քնաւորութեան մէջ զիւր նշանաւոր մարդիկն յարգելու կայր սովորութիւն, բայց ոչ եւ այն շողոքորդութեան ներութիւնը որով Հոռմայեցի ժողովուրդը զիւր բռնաւոր կայսրներն իսկ կ'աստուածացունէր առ կենդանեան եւ արձաններ կը կանգնէր անոնց

Բայց աստ չեն յանգիր խորենաշուշ տեղեկութիւնքն . երրորդ մի եւս կ'աւելցունէ, որ կատարեալ կերպիւ կը լուծուի մեզ խնդիրն, եւ ոչ միայն կը ցրէ Ամանոր եւ Վանատուր կարծեցեալ եւ կամ ուրիշ ո եւ է դից դոյութիւնն ի Բագաւան, այլ ինչպիսի էր այդ տեղւոյն կրօնական պաշտամանց ձեւն, զայն եւս կը յայտնէ : Զի պատմելով բաց յայլոց թէ ի'նչ էր որ Սասանեանն Արտաշիր «գեղեցկապէս յարգարեալ զաշխարհս Հայոց» ի կարգ առաջին հաստատէր», կը յաւելու . «եւ զմեհենիցն պաշտամուհին առաւել եւս յորդորէ . այլ եւ զհուրն Որմզդական (1) ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել» . (Բ. 5է) : Այս տեղեկութիւնն ոչ այլ ինչ կը հաւաստէ մեզ . բայց այն թէ Զրադաշտական կրօնից պաշտաման միացորդ մը կայր անդ ի Բագաւան, ոչ յԱրտաշէր եւ կամ ի Սասանեանց հաստատեալ, այլ ի նախագոյն ժամանակաց իսկ, յորում տակաւին Սեմական եւ Յունական կուպաշտութեան ձեւն մուտ գտած չէր ի Հայս (2) : Եւ այս Մազդեզն պաշտամուհն ոչ տաճար եւ ոչ արձան ինչ կը պահանջէին : Քաջայարմար կը

իրեն տաճարաց մէջ : Պրոֆ. Գեյցէրի վրիպակ կարծեաց պատճառ կը համարիմք զայն որ, չէ նկատած որ «վանատուր» բառին միտքը բացատրուած է ի խորենացւոյ, եւ անդ պնտեւելու էր անոր զազտնիքը :

(1) Աւելորդ է անդրադարձուիլ բանասիրաց որ «հուր Որմզդական» ըսելով՝ զ«վանականն» (ԱՏՐ Պեհրաւմ) իմանալու է, եւ մարթ է մեկնել որ ազգն կամ խորենացի ըստ մտաց այդպէս կոչած ըլլան լայնաբար իմանալով զպաշտօն կրակիդ իբր մասն Մազդեզն դենի, որոյ գերագոյն ներկայացուցիչն էր Որմիզդ :

(2) Պրոֆ. Գեյցէր, որ Հայկական Իիցաբանութիւն աշխատութեան մէջ մեր տեսութիւններէն բոլորովին տարբեր հետեւութեանց կը յանգի, միայն Ագաթանգեղոսի բանիւքն ուղեւով գոհանալ, առանց լաւ ուշ դնելու եւ խորենեան տեղեկութեանցը, նաեւ աստ անընդունելի տեսութիւն մը կ'ընէ, իբր թէ Արտաշիր կամ ըստ իւր ենթադրութեանն (որ կրնայ ուղիղ ըլլալ) Շապուհ Ա' նորա որդին եւ յաջորդն, Բագաւանայ երեւելի գլխաւոր մեհեանն՝ ասորշաւնի փոխած ըլլայ . (Բագմ. 1897, էջ 428) : Այսու երեւակայեալ հետեւանքներ հանած, այն թէ Պարսիկք եւս քրիստոնէից նման (ակնարկելով ի Սուրբ Դրիգոր, որ սրբոց նշխարները անդ զետեղեց) շատ կարեւոր համարած ըլլան այդ տեղւոյն (Բագաւանայ) գրաւումն՝ աշխարհին կրօնական տիրապետութեան համար եւ թէ ինքեանք Սասանեանք՝ «Զրադաշտական աններող մտօք՝ կործանած ըլլան բոլոր Հայոց դից կուռքերն,» եւն, — խորհրդածութիւնք՝ որ հակառակ կ'եղնին Ագաթանգեղեայ անտարակուսելի պատմութեան եւ խորենացւոյն իսկ, լաւ ուշ չդիտելով վերջնոյս բացմին, թէ զՈրմզդական հուրն ոչ թէ նոր հաստատեց Արտաշիր կամ Շապուհ, այլ զայն որ կայր արդէն՝ «ունչէր հրամայէ լուցանել» . իսկ թէ եղան արձաններ զոր կործանեցին Պարսիկքդ, էին միայն «արեգական եւ լուսնի» անդրիքն, անշուշտ իբր յայտնի ուղղակի զեղծումն եւ պղծութիւն Զրադաշտական վարդապետութեան : Ամենաբանաւոր ճշգրտութիւնք կան խորենացւոյ պատմութեանց մէջ, զոր սխալած են տեսնել օտարազգի քննադատքքաջ հասու ըլլալու միջոց չունենալով բնագրին : — Սոյնօրինակ անընդունելի մեզ կ'երեւի նաեւ Հին Հաւնսոց ըսելն թէ «ի Բագաւան,

համարիմք յիշատակել աստ զՀերոդոտեան, որ իւր հնադոյն ժամանակին համար ըսած է, երբ տակաւին իւր անխառնութեան մէջ կը զըտնուէին Զրադաշտական պաշտամունք. «Որչափ ինչ ծանօթ է ինձ, Պարսք ոչ անդրիս ունին, ոչ տաճարս եւ ոչ սեղան. առ շամբուչս ունին զայնոսիկ որք զայդպիսիս կանգնեն. զի, որպէս ինձ թուի, ոչ հաւատան Պարսք, որպէս զՀելլենս, թէ աստուածք ի մարդկան կերպարանս լինիցին» (Ա. 131): Եւ յարդի գիտնոց բաւական մեզ համարուի ի վկայութիւն կոչել C. P. Tieleի խօսքը «Այս (Զրադաշտական) պաշտամունք յետին կարգի պարզութիւն ունին, ոչ արձա՛ն, ոչ տաճար, կարեւոր դերն կրակն է որ կը կատարէ» (Man. de l'hist. d. Religions.): Արդ այս հին եւ նոր վկայութեանց հետ եթէ բաղդատեմք թէ՛ Ագաթանգեղոյի եւ թէ՛ Սոքրենացւոյ հաղորդած տեղեկութիւնները, բնաւ հակառակ պարագայի մը նշմարանք չեն ցուցնէր, ինչպէս տեսանք: — Իսկ զալով այդ կրօնքին նաեւ վարդապետական մասին, եւ ի մասնաւորի հանդերձեալ կենաց (eschatologique) վարդապետութեան, զայն եւս կը համառօտէ զայն Հո-

ճոտայ Ամենագից (Պանթէոն) տաճարին նրման՝ այլ եւ այլ կրօնից պաշտելիք, տաճարք եւ բազինք կային, մէկ բազինն եւս էր կրակի» (էջ 50): Մեծարոյ Հեղինակն արդարեւ կ'ընդունի անդ ընդ մեզ բազմութիւն բազնաց գոյութիւնը, միայն՝ այն որ կարծէ նա թէ՛ այլ եւ այլ դից էին նուիրեալ նորա, մեք հաւանական գտանք որ քրմապետաց շիրմաց վրայ կանգնեալ բազիններ էին լոկ, յորս եւ գլխաւոր եւ զատուցեալ էր Որմիդական հրոյն բազինն: Եթէ արդարեւ կայր երբեք ի Հայս Հայկական Պանթէոն կոչելի մեհնաւայր մը՝ Հոռմէականին կերպ մը նմանութիւն բերող, աւելի ի Բագարան էր՝ շինեալ յերուանդայ, եւ ոչ թէ ի Բագաւան, Սորենացի այդ քաղաքին շինութեան վրայ խօսելով (Բ. խ), զկնի նախ ի խորագրին գտեղիդ «քաղաք կոոց» կոչելու, «Եւ անուանեաց, կ'ըլնէ, Բագարան, այսինքն թէ ի նմա յօրինեալ է զկալմութիւն Բագնաց, եւ փոխեաց անոր զամենայն կուռն որ յԱրմաւիր»։ Թէ ո՛րք էին այդ կուռքերն, ի յիշատակելոցն գիտեմք որ կային անդ բաց յանդրեացն «զոր արար Վաղարշակ իւրոց նախնեաց՝ հանգերձ արեգակամբ եւ լուսնիւ», զորս եւ «փշրեաց Արտաշիր» (Բ. ր եւ 55), կային նաեւ «պղծաձոյլ ոսկեզօծ պատկերքն Ապողոնի եւ Արտեմիայ» (Բ. Ժբ)։ Այդ յունական ձեւ պաշտաման արձանաց հետ կարծիք կուտայ մեզ թէ կը գտնուէին նաեւ մոգական կամ Զրադաշտական եւս կրօնից իմի պաշտամունք, Սորենացւոյ աւանդելն թէ Մսրատ Բիււրատեան զառաջին քրմապետ տեղոյն զԵրուազ սպաննելով, ի տեղի նորա ի վերայ թաղնացն կացուցանէ զընտանի Արտաշիսի, զաշակերտ «մոգի ուրումն երազահանի», որ յայն սակս եւ «Մոգպաշտէ» անուն կարդային» (Բ. խը)։ Այդ խօսքերը զրադաշտական պաշտօնէի մը նկարագիր կ'երեւցունեն, որով եւ տեղին արդարեւ Պանթէոնական՝ ոչ լոկ ամենագից, այլ ամենակերպ պաշտամանց վայր մը կը ներկայացունէր. եւ այս իրապէ՛տ տեղի կուտայ մեզ հետեւցունելու, որ առ Արշակունեօք Հայ Ժողովուրդն այլ եւ այլ կրօնական պաշտամանց բաժնուած էր, կէսք յունականին (յարեւմուտս) եւ կէսք զրադաշտականին (յարեւելս), եւ Բագարան իբր ի միջավայր աշխարհին՝ անոնց հաշտարտր պաշտամանց տեղին էր։

լանտացի գիտնականն տեղեկացունելով այսպէս, «Զրադաշտական դէնն չէր ներեր ոչ մեռելոց դիակունսն այրել, ոչ թաղել եւ ոչ ի գետ ընկննուլ, որպէս զի ոչ հուրն եւ ոչ հողն եւ ոչ ջուր չպղծին, այլ թոշնոց կերակուր կուտային բարձանց եւ կամ մասնաւոր աշտարակաց վրայ, զոր նոքա Թաղեան կ'անուանեն, (բղդ․ մեր «Թաղուն» բառը)․ թէ յետ մահուան, հոգիք մեռելոց կ'անցնին Ճիմիվար կամրջէն (բղդ․ հյ․ «Ճանապարհ», եւ նոր-պարս․ Ճեյիվար բառերն), որ կարի անձուկ ըլլալով մեղաւորաց համար, անտի կը գահավիժին նոքա ի Դուզախ (բղդ․ հյ․ «գոթիք») որ տեղի է տանջանաց, իսկ արդարոց առաջնորդ կ'ըլլայ Մրաւոշա (բղդ․ «հրեշտակ»), թերեւս արմատակից փերիշէն Պարսից կամ Վոհուանոյ (բղդ․ «վոհմակ») ?) գէպ ի Դարաշէմեանս (բղդ․ «գերեզման»), յօթարան երգոց, որ է բնակավայր Արամաղդայ եւ սըրբոց» (1)։ Ահա նկարագիր որ ոչ միայն մեր համասեռ բառերուն աւելի կամ նուազ համաձայնութեամբ՝ յընդհանուրս կը հաստատեն մեր նախնեաց Զրադաշտական դէնին դաւանիլը, այլ եւ ի մասնաւորի կը հաստատէ թէ Բագաւան այդ վարդապետութեան յատուկ պաշտօնավայրն էր, հաւատարիմ քրմապետաց շիրմաց վրայ կատարած պատուովն, եւ մեծարանօք զոհից եւ նուիրատուութեանց, ըստ կրօնական մտաց։ Թէ թաղման մասին մէջ կը դարտուղէին Հայք ի բուն օրէնսդրութենէն, թերեւս արդիւնք էր այդ իրենց վերջին ժամանակաց ընդ Յունաց ունեցած վերաբերութեանց, ի նոցանէ ուսեալ, որ գաղանաց զնշխարս մեռելոց կեր տալն բաւական բարբարոսական ծէս մի էր, որում չէին կրնար թոյլ տալ քաղաքակրթեալ միտք, կրօնակցութեանց մէջ՝ հետեւորդ ազգաց մէջ միշտ, աւելի կամ նուազ, զանցառութիւնք տեսնուած են ի մասունս ինչ կրօնից (2)։

(1) Այս Զրադաշտական բառից հետ, բաց ի Սպանդարամետ, Աշտիշատ եւն․ բառից, յիշեմք ի մասնաւորի նաեւ «Վարդապետ» բառը, որ կը ծագի Ահրա-պաիդի զենդական բառէն, եւ կը թարգմանուի «հրապետ» կամ «կրակապետ», զրադաշտական կրօնից պետին կամ բարձր պաշտօնէից անուն։

(2) Ներելի չէ՞ արդեօք կասկածել որ մեր այժմեան քրիստոնէական ազգային սովորութիւններէն ոմանք մնացորդք ըլլան նախկին հեթանոսականաց, զորս նկարագրեցինք վերեւ։ Նախ «Մատաղ» կամ «Հոգէհաց» կոչուած ագապն ի յիշատակ ննջեցեաց, որ ընդհանրապէս իբր գրէական զոհագործութեանց հետեւողութիւն նկատուած է յանդէպս։ Tiele, իւր վերոյիշեալ Զրադաշտական հանդերձեալ կենաց վարդապետութիւնքն պարզելէն վերջը, կը խորհրդածէ ծանօթաբանելով առ տեղեւանս․ «Զարմանալի է տեսնել ի սոսա՝ աննմանութեանց հետ նաեւ նմանութիւնս հրէական եւ հրէա-քրիստոնէական գաղափարաց հետ»։ Եթէ իրօք Զրադաշտական եւ հրէական (կամ թերեւս կարող ըլլամք ըսել եւ Նոբիլական) գաղափարաց մէջ վերաբերութեանց կապ մը եղած է, անշուշտ Հայն չէ որ այն կապոյն միջնորդ եղած ըլլայ, — Նրկորդը՝ ի գերեզմանտեղիս իբրեւ ի զբօսավայրս խրախանալ, — իսկ երրորդին համար շատանամք յիշել տալ զայն եկեղեցական կանոնն, որ կը գտնուի յանուն Սրբոյն Սահակայ հրատարակուած կանոնաց մէջ (Սով․ Հայկ․ Բ․), որոց թէեւ երկբայելի ըլլայ հարադատութիւնն, բայց ունի եւ

Չուղեկով այլ եւս քան զմեր պէտս երկայնել մեր խօսքը, եւ այս կարեւոր խնդրոյն վրայ աւելի եւս ընդարձակագոյն տեսութիւններ ընել՝ որ զմեզ հեռացուցած կ'ըլլան մեր Հարցափորձին գլխաւոր եւ բուն նպատակէն, յայտ կը յանգուցանեմք մեր խօսքը՝ իբր վերջին պատասխանի Պ․ Կարիէրի վերջին տեսութեան, թէ անհամաձայնութիւն բնաւ չգտնուելէն ի զատ ընդ խորհնացի եւ ընդ Ագաթանգեղոսի հայերէն բնագիրն, որք զիրարս մանաւանդ կը լրացունեն ամենայն ներդաշնակութեամբ, եթէ կայ բնաւ անհամաձայնութիւն մը, այն ընդ մէջ խորհնացւոյ եւ «յունարէն» Ագաթանգեղոսին մէջն է, զորս համաձայն դատած է Պր․ Կարիէր հակառակ Ագաթանգեղոսի հայերէն բնագրին (ՀԱ․ 1899, էջ 359)։ Այն է որ այդ յունարէն թարգմանութիւնն բաց յայլոց նաեւ դայս մեծ անճշգոթիւնն կամ մանաւանդ վրիպակն ի գործ կը դնէ որ հայերէն բնագրին «կարծեալ անտեսացն պաշտաման» (էջ 623) խօսքը չարաչար թանձրացուեկով, զպաշտեմ բառը σεβασµα (= ob-jet de culte) կը թարգմանէ, որոյ դէմ լատին թարգմանիչն ստիպուած է simulacrum բառը դնել, որ դժեշտ, կոտորակ է, որով զայն թիւր գաղափարը կուտայ ընթերցողին, իբր թէ Ագաթանգեղոս ըսած ըլլայ թէ ի Բագարան դից արձան կայր, թէ եւ զայն յանուանէ չիչիւն զարմանալի պէտք էր թուիլ (1)։ Ուրիմ բողոքովին երեւակայական է Պր․ Կարիէրի հանած հետեւութիւնն, թէ խորհնացի եւ յունարէն Ագաթանգեղոսն «Անտարակոյս իրենց աչաց առջեւ այնպիսի բնագիր մը ունէին, որ սակաւ ինչ տարբեր էր այժմեան մեր ունեցած հայերէն Ագաթանգեղոսէն»։ Սակայն կայ մասամբ իւրեք ճշմարտութիւն Պր․ Կարիէրի տեսութեան մէջ, այն է թէ այժմ, ունէր խորհնացի իրօք իւր աչաց առջեւ աւելի քան զ«փոքր ինչ տարբեր» բնագիրն Ագաթանգեղոսի կատի յոյժ ճարքեր աղբււր մը․ — եւ նա ինքն էր Բարդաթանայ «Մեհենական պատուութիւնն», (եթէ չէր ձեռնտու մասամբ եւ Ափրիկանոս)։ Նորա գոյութիւնն ծիծաղելի կը թուի Պր․ Կարիէրի, եւ մեզ կորուստնա ռաւել ցաւալի քան զՄարիթասեան մատենան, եւ այս երկու հակառակ հաւատոց եւ զգացմանց յառաջ բերած արդիւնքն այս մեր Հարցափորձէն բաւական կը հաստատուի կարծեմք թէ ո՞ր այն է ուղիղն եւ բանաւոր։

ՍՈՒՔԻԱՍ ՎԱՐԴ․ ՊԱՐՈՆԵԱՆ

բաւական հնութեան դրոշմ՝ ի նոսա նշանաւոր է այն կանոնն ընդգէմ սովորութեան, որ քահանայք եւ իրենց կանայք իրենց գերեզմանը ոչ ի հասարակաց հանգստարանս կը պատրաստէին, այլ զատ առանձին՝ եկեղեցեցեաց մօտ․ «Եւ որպէս եղեւ անուակ (?) սովորութիւն քահանայից եւ նոյրն կանանց՝ գերեզմանս առ եկեղեցիս առնել ի տեղիսն սրբութեան, յայտմ հետէ մի՛ իշխեսցին առնել, այլ ի ժողովրդականացն հանգստարան եղիցին եւ քահանայիցն հանգստարանք, զի սրբութեան տեղին պարկեշտութեամբ պատուեսցի» (Անդ, էջ 94)։

(1) Յունարէն թարգմանութեան այդ անհաւատարմութիւնն իրօք առիթ տուած է Պրոֆ․ Գեւրգիւի, զիւր անընդունելի մէկ կարծիքն, այսինքն վանատուր անուամբ դից գոյութիւնը, այդու վրիպակաւ հաստատել՝ զայն իբր փաստ գործածելով․ (Բաղմ․ 1897 էջ 426 ք)։